

Zsugorodó városok és társadalmi egyenlőtlenségek Magyarországon¹

Jelinek Csaba – Virág Tünde:

jelinek.csaba@periferiakozpont.hu; virag.tunde@krtk.mta.hu

Beérkezés: 2020. 06. 30.

Átdolgozott változat beérkezése: 2020. 10. 13.

Elfogadás: 2020. 11. 04.

Összefoglaló: Magyarország népessége 1980 óta csökken, 2001 és 2011 között pedig a magyar városok 75%-ában regisztráltak demográfiai zsugorodást. Közép-Kelet-Európában hasonló folyamatokat figyelhetünk meg. Annak ellenére, hogy az 1970-es évektől egyes egyesült államokbeli, majd 1989 után a kelet-német régiók és városok esetében a „hanyatló” és „zsugorodó” városok társadalomtudományos vizsgálatával több szerző foglalkozott, Magyarországon ezek a fogalmak nem váltak a társadalomtudományos elemzés integráns részévé. Jelen tematikus lapszám bevezetőjeként azt a kérdést járjuk körül, hogy a „városi zsugorodás” hogyan befolyásolja az érintett helyi társadalmak esetében a térbeli-társadalmi egyenlőtlenségeket. A cikk a városi zsugorodást mint empirikus folyamatot tárgyalja, amelyhez a periferializálódással kapcsolatos kritikai irodalmat választja elméleti keretül. A cikk első felében röviden bemutatjuk a zsugorodással kapcsolatos nemzetközi irodalom egyes főbb állításait, majd áttekintjük a főbb zsugorodási tendenciákat Közép-Kelet-Európában és Magyarországon. Ezután bemutatjuk a lapszám alapjául szolgáló négyéves kutatásunkat, végül pedig röviden összefoglaljuk a lapszám további tanulmányait, amelyek mind a magyarországi kis- és középvárosi zsugorodás egy-egy ambivalens jellemzőjét – a városokon belül a különböző társadalmi csoportok eltérő percepcióit, az átmeneti terekbe történő mobilitás mikroszociológiáját, a zsugorodó városok oktatási piacait, a tanodaprogramok középosztályosítási törekvéseit, illetve a helyi önkormányzatok és a központi kormányzat változó viszonyát – tárgyalják.

Kulcsszavak: városi zsugorodás, periferializáció, térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek, kis- és középvárosok

Bevezetés

A KSH adatai alapján az ország népessége 1980 óta folyamatosan csökken: az 1980-as csúcshoz képest (10 709 000 fő) 2020-ra több mint 930 000 fővel csökkent Magyarország népessége. Ez az utóbbi években együtt járt azzal, hogy több tízezren (egyes becslések szerint több százezren) költöztek Magyarországról külföldre (OECD 2019; vö. Beke 2018). Bár Magyarország esetében csak az elmúlt évtizedben vált erőssé ez a migrációs tendencia, a környező közép-kelet-európai országokban már évtizedekkel

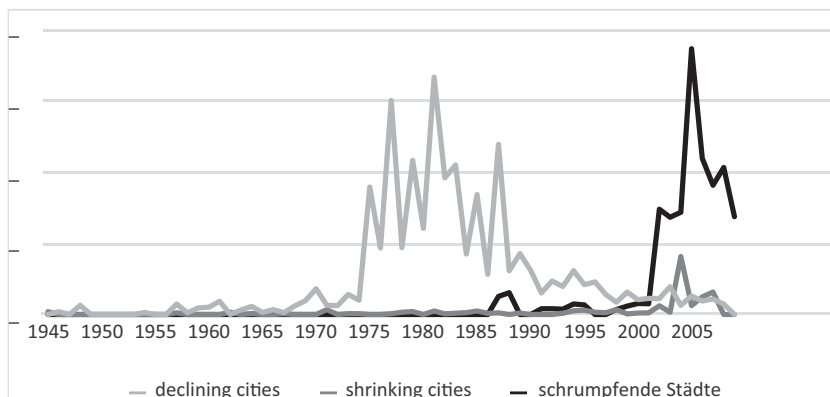
¹ A kutatást a „Helyi közpolitikák és a marginalitás (újra)termelődése hanyatló városokban” (119465) című, NKFIH-kutatás keretében végeztük. A kutatáshoz kapcsolódó terepmunkákban részt vett: Jelinek Csaba, Jónás Marianna, Kovai Cecília, Németh Krisztina, Pulay Gergely, Váradi Monika Mária, Vigvári András, Virág Tünde és Zolnay János. Kutatásvezető: Virág Tünde.

ezelőtt hasonló folyamatok indultak el. A tendencia nem csak helyi nézőpontból érdekes: az ENSZ globális adatai szerint a leggyorsabban csökkenő népességszámú országok Kelet- és Dél-Európában, azaz az EU perifériáján találhatóak, és az előrejelzések szerint ez a következő évtizedekben is így marad (United Nations 2019).

A nemzetközi szakirodalomban a nemzetállam alatti léptékek szempontjából a hanyatló városok vagy régiók (*declining cities or regions*), illetve az elmúlt két évtizedben a zsugorodó városok (*shrinking cities, schrumpfende Städte*) fogalmával próbálták leírni ezeket a folyamatokat. Ahogy az alábbi ábrán² is látszik, a „hanyatlás”-irodalom nagy felfutása az 1970-es évek gazdasági válsága utáni évekre tehető, és főként az angolszász szakirodalmat érintette (1. ábra). Ekkor a globális gazdaság szerkezetváltása miatt egykor prosperáló, a fordista ipari termelésen alapuló városok és várostérségek kezdtek hanyatlani. Az ipari termelőkapacitások periférikusabb, olcsóbb termelési költségekkel rendelkező országokba költöztetésével az amerikai autógyártás és nehézipar fellegvéraiból számtalan, problémákkal küzdő, csődökzeli állapotba jutott, stigmatizált város és régió alakult ki, amelyek többsége elvesztette egykori lakónépességének jelentős részét (Sugrue 2005).

A „zsugorodó városok” fogalma ezzel szemben a berlini fal leomlása után, az 1990-es években a volt kelet-német területek elemzése kapcsán vált ismertté (Brenner 2002). Az utóbbi években több kelet-európai várost is vizsgáltak ebben a fogalmi keretben, illetve az angol nyelvű szakirodalomban is megfigyelhető egy relatív felfutása a fogalom angol megfelelőjének. Ebben az időszakban a legismertebb folyamat egyes kelet-német ipari térségek és városok drasztikus zsugorodása volt az újraegyesítés után, amely az utóbbi években bizonyos esetekben megfordult, nem utolsósorban a német szövetségi állam jelentős támogatásainak köszönhetően (Bernt 2009).

1. ábra: Egyes fogalmak gyakorisága Google Ngramban 1945–2009

Saját szerkesztés

2 Az ábra a Google Ngram Viewer segítségével készült. A két angol keresőszó a Google Books adatbázis angol nyelvű, míg a német keresőszó a német nyelvű korpuszában mutatja az adott szavak előfordulásának relatív gyakoriságát adott években. Az ábra saját szerkesztésű.

Magyarországon a települések demográfiai változásának, a népességfogyás témájának kutatása több évtizedes hagyománnyal rendelkezik. A két világháború között a szociográfiák egyik visszatérő témája volt az egykézés és a „magyarság pusztulása” (Fülep 1984). A hetvenes évektől a magyarországi társadalomtudományi (földrajzi, szociológiai, néprajzi és antropológiai) kutatásokban a demográfiai zsugorodás jelensége leginkább az aprófalvak, a vidéki térségek népességcsökkenése kapcsán tematizálódott (pl. Barta et al. 1975; Juhász 1986; Kovács 1990). Bár Magyarországon több kutató is használta már a „zsugorodó város” fogalmát kutatásaiban (pl. Alföldi et al. 2020; Halász 2016; Kovács 2008; Pirisi 2014; Pirisi–Máté 2014), de mindeddig se a „hanyatló városok”, se a „zsugorodó városok” fogalma nem lett szerves része a kortárs társadalomtudományos diskurzusnak.

Jelen lapszám a zsugorodó városokat különböző nézőpontból, különböző módszerekkel vizsgáló négyéves kutatás azon eredményeit foglalja össze, amelyek a zsugorodó városok jelenségét empirikus tényként elfogadva a városokon belüli térbeli és társadalmi viszonyokra, egyenlőtlenségekre fókuszálnak. A lapszám bevezetőjeként először röviden bemutatjuk a zsugorodással kapcsolatos nemzetközi irodalom egyes főbb állításait, majd áttekintjük a legfontosabb zsugorodási tendenciákat Közép-Kelet Európában és Magyarországon. A lapszám tanulmányainak alapjául szolgáló négyéves kutatásunk bemutatása után összefoglaljuk a lapszámban megjelenő, a magyarországi kis- és középvárosi zsugorodás egy-egy ambivalens jellemzőjét elemző tanulmányok legfontosabb állításait.

A zsugorodó városokat elemző eddigi kutatások

A zsugorodás (*shrinking*) definíciójával kapcsolatban nincs teljes konszenzus a kutatók között. A zsugorodó városokkal foglalkozó kutatások jellemzően a demográfiai változásokra fókuszálnak (Bernt 2015), és azokat a városi területeket elemzik, ahol az elvándorlás és/vagy az alacsony termékenységi ráta miatt jelentős népességcsökkenés regisztrálható. Bár a zsugorodó városok kutatásának tipikus kiindulópontja a népességvesztés, a jelenség kifinomultabb értelmezése mégsem korlátozódhat csak a demográfiai változásra: a városok népességvesztése mögött a legtöbb esetben valamilyen tágabb politikai, társadalmi, gazdasági mozgás figyelhető meg (Aalbers–Bernt 2018). Azaz a népességcsökkenéssel jellemezhető városok legtöbbszörben gazdasági visszaesés is megfigyelhető, ami könnyen egyfajta ördögi körré, lefelé tartó negatív spirállá alakíthatja az érintett városok fejlődési/zsugorodási pályáját (Martinez-Fernandez et al. 2012). Éppen ezért, az idézett kutatókkal egyetértve, jelen kutatás a zsugorodást empirikus tényként kezeli, és nem elméleti fogalomként, amely egyfajta univerzális ok-okozati összefüggést tudna leírni különböző zsugorodó városok esetében.

Bár különböző kutatók más és más zsugorodás koncepcióval dolgoznak, de az elmúlt évek kutatásai egyöntetűen abba az irányba mutatnak, hogy a városi zsugo-

rodás egy olyan komplex jelenség, amely csak adott társadalomtörténeti kontextusban, különböző léptékű társadalmi, gazdasági, politikai folyamatokba ágyazottan érthető meg. Azaz a legújabb kutatások a városi zsugorodás több szempontú megértését célozzák, amely a demográfiai értelemben zsugorodó települések társadalmi és térbeli folyamatait szélesebb, a lokálistól a globálisig több területi léptéken zajló gazdasági, politikai és társadalmi kontextusba ágyazza, amelyen keresztül megfigyelhetők a globalizáció, az egyenlőtlen fejlődés és a ciklikus válságok hatásai (Bernt 2015; Grossmann et al. 2013; Haase et al. 2016; Hospers 2014). A városi zsugorodás kutatása ideális esetben tehát a zsugorodás okait, következményeit és dinamikáját komplexen, egymással összefüggésben tárgyalja. Egy-egy területen (városban, városrészben) bekövetkező demográfiai változás mögött általában nincs egyetlen egységes magyarázat, „clear storyline”; a jelenséget komplexitásában kell megragadni, és a közvetlen, kontextusokon átívelő ok-okozati összefüggések keresése helyett érdemes a váratlan jelenségekre, illetve a kivételekre is fókuszálni (Grossman–Haase 2015).

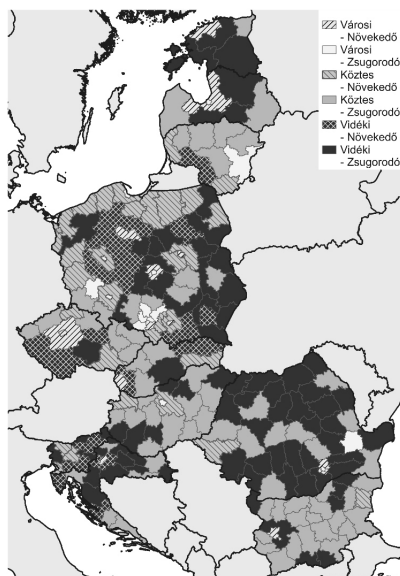
Az egykori kelet-német régiók elhúzódó válságának gyökereit – hasonlóan a kelet-európai tagállamokra jellemző növekvő térbeli és társadalmi egyenlőtlenségekhez – a kutatók egy része az egyenlőtlen fejlődés fogalmi keretével, azaz a központi és a periférikus területek közötti, sok dimenzióban és több léptéken érvényesülő hierarchikus kapcsolatokkal kötötte össze (Lang 2012). Ez többeket arra inspirált, hogy a városi zsugorodás folyamatát a periferializáció elméleti keretében értelmezze (vö. Lang 2015). Ezzel a posztoszocialista zsugorodó városokat nemcsak önmagukban, esettanulmány-szerűen, hanem különböző léptékeken zajló folyamatokra érzékenyen, a periferializáció különböző kontextusaiban is lehet vizsgálni (Lang 2012). Az ilyen megközelítést alkalmazó írások a periferializációt jellemzően több, egymással összefüggő, egymást erősítő gazdasági és társadalmi folyamat eredményeképpen értelmezik, azaz a demográfiai, infrastrukturális, gazdasági, társadalmi és politikai periferializáció különböző kombinációjaként (vö. Fischer–Tahir – Naumann 2013; Kühn et al. 2017; Leibert–Golinski 2016). A periferializációs folyamatok tipikusan összefonódnak a szelektív migráció, a megközelíthetőség, a stigmatizáció, a társadalmi és térbeli kirekesztés és a demokratikus döntési folyamatokból való kizáródás (Bernt 2009) egymással összefüggő, egymást erősítő jelenségeivel, amelyek azonban a különböző térségek és városok esetében különbözőképpen jelennek meg. A zsugorodás empirikus jelenségének a periferializáció elméleti keretében történő megközelítése számunkra három szempontból is hasznos. Egyrészt mivel a (városi) zsugorodás jelensége Kelet-Európára különösen jellemző, és ez a térség a periferializálódás kutatásának is kiemelt terepe (Nagy et al. 2015). Másrészt mivel a periferializálódás alacsonyabb léptékű megjelenési formái (pl. a városi marginalitás kialakulása/átalakulása) különösen fontos szempont a vizsgálódásunkban. Harmadrészt mivel ez az elméleti keret elősegíti a különböző földrajzi léptékeken zajló folyamatok összekapcsolását.

Zsugorodás Közép-Kelet-Európában és Magyarországon

Kelet-európai vonatkozásban a zsugorodás fogalma a németországi egyesítés után, a kelet-német területeket érintő jelentős népességvesztés és az erre adott kormányzati intézkedések következtében került először előtérbe (Bernt 2009; Haase et al. 2016). Viszont a volt kelet-német területeken kívül az elmúlt évtizedekben az európai városok jelentős részét – és ezen belül is elsősorban a posztszocialista városokat – a zsugorodás jellemzi (Haase et al. 2016; Mykhnenko–Turok 2008; Rumpel–Slach 2014). Sőt az EU perifériáján a zsugorodó városok jelensége már inkább szabály, mint kivétel, ami elsősorban az utóbbi évtizedek sokkszerű gazdasági átalakulásának, a 2008–2009-es globális pénzügyi válság negatív hatásának és az EU-n belüli kelet–nyugat irányú migrációnak köszönhető (Haase et al. 2016; Wiechmann 2009; Wolff–Wiechmann 2018).

Az Eurostat 2000–2017 közötti adatai alapján a kelet-európai EU-tagországok régióinak $\frac{3}{4}$ -ében népességvesztést regisztráltak (2. ábra)³. Népességnövekedés leginkább csak a fővárosokat és a nagyobb városokat magukban foglaló régiókban volt, de a „városi” régiók közül is nagyjából minden másodikat demográfiai csökkenéssel jellemezhetünk. A „rurális” régiók esetében ez az arány 81%-os⁴.

2. ábra: Népességdinamika és város-vidék tipológia a kelet-európai EU-tagállamokban, 2000–2017

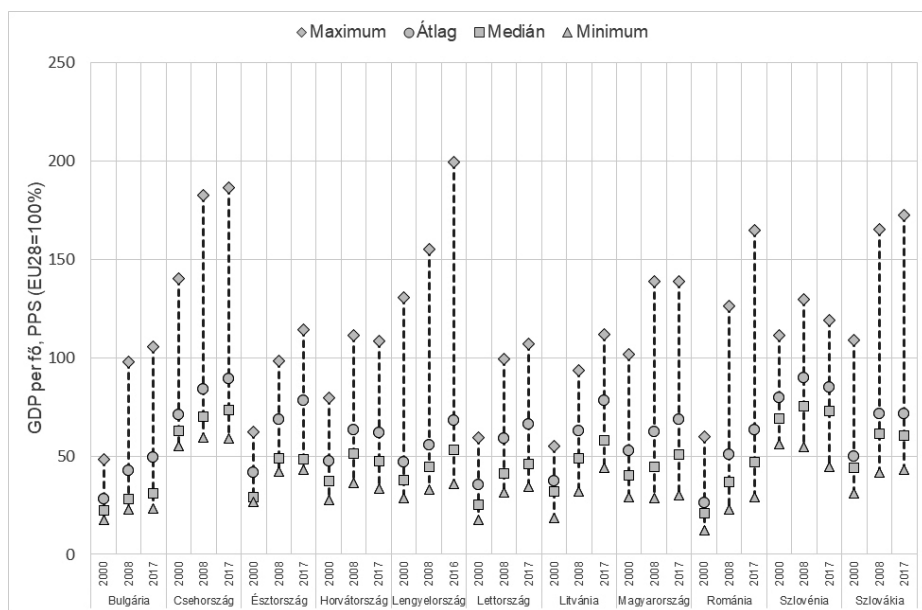
Készítette: Tagai Gergely, KRTH RKI

3 A második ábrán az Eurostat város-vidék tipológiája alapján, NUTS3-as területi szinten (2013-as verzió) vizsgáltuk az egyes régiók népességdinamikáját. Lengyelország esetében a legfrissebb adat 2016-os. Adatforrás: Eurostat.

4 A rurális európai régiók zsugorodásához lásd Espon 2019.

A demográfiai adatok mellett azonban érdemes megvizsgálni a gazdasági dinamikákat is. Az alábbi ábrán azt láthatjuk, hogy a kelet-európai EU-tagállamokban, amelyek a leginkább érintettek a zsugorodás folyamatában, hogyan változtak vásárlóerő-paritáson az egy főre eső megtermelt GDP-adatok az EU-átlaghoz képest az utóbbi két évtizedben. Első ránézésre azt látjuk, hogy a legtöbb kelet-európai EU-tagállamban növekedett az egy főre eső GDP az EU-s átlaghoz képest 2000 és 2017 között (3. ábra). Területi (regionális⁵) bontásban vizsgálva azonban ugyanezt az adatot rögtön kiderül, hogy az országos adatokban regisztrált „felzárkózás” elleplezi az emögött zajló regionális polarizálódást (vö. Benedek–Kocziszky 2015; Böröcz 2014; EC 2020; Monfort 2008). A legtöbb kelet-európai EU-tagállamban ugyanis az EU-s csatlakozásuk óta nagymértékben nőtt a legrosszabb és a legjobb GDP-adatokkal rendelkező régiók közötti különbség, azaz az eleve területileg egyenlőtlenül jelentkező népességsökkenés együtt járt az országokon belüli területi különbségek növekedésével.

3. ábra: Konvergencia és polarizáció a kelet-európai EU-tagállamokban, 2000–2017

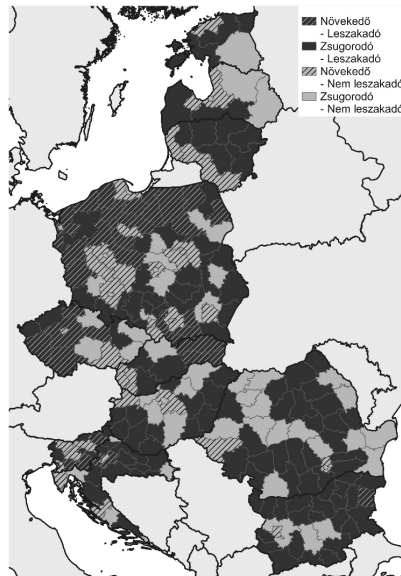
Készítette: Tagai Gergely, KRTK RKI

A növekvő országos aggregált adatok mögött a legszegényebb régiók stagnálását és a régiók közötti szórás növekedését látjuk. Ebből nagyon leegyszerűsítve az következik,

5 A 2013-as NUTS3-as területi szinten. Adatforrás: Eurostat.

hogyan az EU keleti periferiáján a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek növekedtek az elmúlt két évtizedben (EB 2017). A gazdasági dimenzióban rosszul teljesítő régiók gyakran megegyeznek a népességsökkenésnek leginkább kitett régiókkal. Mindez nem független attól, hogy a kelet-európai tagállamokból EU-csatlakozásuk óta egyre nagyobb számban érkeznek bevándorlók és munkavállalók az EU tehetősebb nyugati és északi tagállamaiba. 2004 és 2010 között például három és fél millió regisztrált bevándorló érkezett az új, keleti EU-tagállamokból a régi tagországokba (Kahanec–Pytliková 2017). Az OECD adataira alapozott hazai szakértői becslések szerint 2007 és 2016 között évente átlagosan 70 000 magyar vándorolt OECD-országokba, és jelenleg akár 600 000 magyar is élhet Nyugat-Európában (Beke 2018; OECD 2019). Ennek a migrációs folyamatnak a kibocsátó országok szempontjából az is a következménye, hogy a keleti EU-tagországokban található régiók nagy részében a népességsökkenés és a gazdasági stagnálás vagy visszaesés együtt jár (4. ábra)⁶. A növekvő és nem leszakadó kategória leginkább a nagyvárosokat magukban foglaló régiókra jellemző. A 2. ábrán népességnövekedéssel jellemezhető cseh és lengyel régiók nagy része azonban gazdasági szempontból a leszakadó kategóriába tartozik. Kelet-Európa keleti felén (Romániában és Bulgáriában) viszont dominálnak a leszakadó és népességsökkenést elszenvedő régiók.

4. ábra: Népességdinamika és gazdasági teljesítőképesség a kelet-európai EU-tagállamokban, 2000–2017

Készítette: Tagai Gergely, KRTH RKI

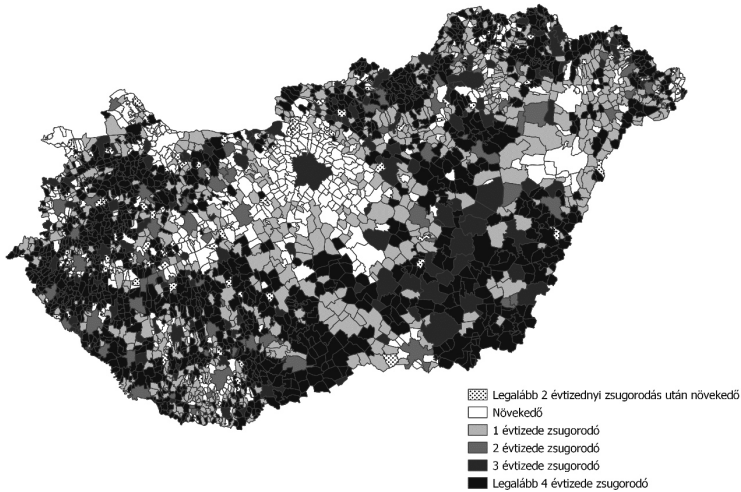
6 A 2. ábrához hasonlóan itt is a NUTS3-as régiókat ábrázolja a térkép. A leszakadó térségek csoportjában azok a NUTS3-as térségek vannak, amelyek GDP/fő értéke 2017-ben az országos átlag alatt volt, valamint 2000 és 2017 között még pozíciót is vesztek az országos átlaghoz képest (nem közeledtek hozzá). Minden más térség nem leszakadóként van jelölve. Lengyelország esetében a legfrissebb adat 2016-os. Adatforrás: Eurostat.

Ha mindezeket a folyamatokat más léptéken, Magyarország vonatkozásában vizsgáljuk, hasonló tendenciákat figyelhetünk meg. Azaz a városi zsugorodás többléptékű elemzésének szempontjából nemcsak azt tartjuk fontosnak, hogy Magyarország más közép-kelet-európai országokhoz hasonlóan strukturális szempontból az EU perifériáján helyezkedik el, hanem fontos szempont a Magyarországon belüli periferizációs trendek vizsgálata is. Magyarországon a területi egyenlőtlenségek mintázatai évszázados léptékben meglepő állandóságot mutatnak; az ország kelet-nyugati tagozódása, a centrum-periféria jellegzetességek, valamint a fejlett és fejletlen térségek markáns elkülönülése mögött több évtizedes stabil trendek húzódnak meg (Beluszky–Győri 2004; Győri–Mikle 2017). A rendszerváltást követően az ország térszerkezete a piacgazdasági viszonyokhoz való alkalmazkodás tekintetében kettéhasadt. A főváros és annak agglomerációs körzete, illetve az ország nyugati, észak-nyugati területei lettek ennek a folyamatnak a nyertesei (nem utolsósorban ezen országrész újraiparosodásának köszönhetően [Barta et al. 2008]). Az egykori szocialista nehézipari központok térségeit, illetve a hagyományosan mezőgazdasági termelésre szakosodott területeket a rendszerváltást követő gazdasági változások negatívan érintették; ezeken a területeken különböző mintázatú és súlyosságú válságterületek alakultak ki. Ezek azok a területek, amelyeket napjainkban leginkább jellemez a zsugorodás. Az alábbi térképeken láthatjuk pontosabban, hogy Budapesten és a vonzáskörzetén, illetve néhány nagyobb városon és ezek vonzáskörzetén kívül az ország nagyobb részét már több évtizede a demográfiai zsugorodás jellemzi (5. ábra)⁷.

Ha a hazai városok népességének változását vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy 2001 és 2011 között a magyarországi városok 75%-át jellemezte népességcsökkenés (Koós 2020). A „növekedő” kategóriában lévő települések között is többen elhanyagolható a növekedés százalékos értéke, és inkább a stagnálás írja le megfelelően a demográfiai dinamikákat. Fontos kiemelni, hogy a városi népességcsökkenés egy része a szuburbanizációs folyamatokhoz köthető, amely leginkább Budapestre és néhány regionális szerepkörrel is rendelkező megyeszékhelyre jellemző (ld. a térképen a sötétebb, nagyobb városok körüli világosabb gyűrűket). Ezek a városok – elsősorban Budapest – az agglomerációs övezetükkel együtt számítva adott esetben népességnövekedést mutatnak az elmúlt évtizedekben.

7 Adatforrás: számított értékek a TeIR, a KSH népszámlálási adatai alapján.

5. ábra: A magyarországi települések demográfiai dinamikája évtizedek szerinti bontásban, 1970–2011

Készítette: Pósfai István

Jelenleg az ország azon területein, amelyek kimaradtak a rendszerváltás utáni működőtőke-beruházások indukálta gazdasági növekedésből, kényszerűen koncentrálódik a képzetlen, immobil népesség egy leromló infrastrukturális környezetben. A különböző típusú előnyök és hátrányok, illetve az egyenlőtlenségek rendszerré szerveződését a fejlődési gócterületek és a perifériák közötti polarizálódás jelzi és jellemzi, amelynek egyik eredményeként kialakultak/ alakulóban vannak a szegregálódó, leszakadó, hátrányos helyzetű vidéki térségek (Koós 2015; Koós-Virág 2010; Nagy et al. 2015), amelyek nagy részének a zsugorodás jelentette kihívásokkal is szembe kell néznie (Koós 2020). A jól ismert nemzetközi (egyesült államokbeli és német) esetekhez képest a magyarországi folyamatok sajátossága, hogy a társadalmi-térbeli szegráció és a zsugorodás kettős problémája nem kifejezetten nagyvárosi probléma, hanem inkább a kis- és középvárosok „egy most még szűk, ám növekvő csoportját sújtja” (Koós 2020: 48).

Hasonlóan a legtöbb posztszocialista országhoz, a demográfiai előrejelzések alapján Magyarország népessége jelentősen csökkenni fog a következő néhány évtizedben, ami azt jelenti, hogy a „városi zsugorodás” mint társadalmi jelenség általánossá válik, és a városok többségének szembesülnie kell ennek következményeivel (Koós 2015; Tagai 2015). Ha a jelenlegi trendek folytatódnak, akkor ez nemcsak egy demográfiai kihívást fog jelenteni, hanem gazdasági és szociális szempontból is rendkívül problémás lesz. A legrosszabb szcenárióval számolva ez nemcsak a közép-kelet-európai tagállamok – és köztük Magyarország – további periferizálódását

fogja magával hozni, hanem az országon belül, illetve az érintett településeken belül is a további polarizálódás és szegregálódás irányába hat, ami számos gazdasági és politikai problémát vetít előre, és végső soron a társadalom végletes széttagolódásához is vezethet.

A kutatás bemutatása

A városi zsugorodás és a városi egyenlőtlenségek értelmezése: kutatási kérdéseink

A kutatásunk célja a zsugorodó városok társadalmi problémáinak, a városon belüli társadalmi és térbeli egyenlőtlenségek különböző megjelenési formáinak tematizálása, illetve az ezzel összefüggő releváns folyamatok megértése volt. Azaz nem önmagában a városi zsugorodást mint térbeli-társadalmi jelenséget vizsgáltuk, hiszen a városi zsugorodás sosem kizárólag önmagában érdekes; a városok népességének csökkenése minden esetben olyan jelenség/tünet, amely mélyebb politikai-gazdaságtani és társadalmi mozgásokon alapul. Ráadásul ezek a mélyebb, szerkezeti mozgások egyszerre és egymással összefüggésben több léptéken zajlanak. Azaz kutatásunk elsősorban a városon belüli térbeli és társadalmi egyenlőtlenségek különböző metszeteire fókuszált a zsugorodó városok keretein belül. A kutatásunk során a következő célokat tűztük ki:

- a zsugorodást a népességszökkenésen túl gazdasági és politikai jelenségként is értelmezzük (Bernt 2015);
- a zsugorodást nem mint önmagában álló dolgot, hanem mint tágabb szerkezetváltásokba ágyazódó jelenséget figyeljük meg, az elemzés során pedig egyszerre értelmezzük a kontextusokon átívelő közös dinamikákat és helyi történeti, valamint intézményi specifikumokat (Aalbers–Bernt 2018);
- a zsugorodással összefüggő jelenségeket egyszerre több (országos, városi, szomszédsági) léptéken vizsgáljuk (vö. Çaglar – Glick Schiller 2018);
- a materiális (gazdasági, intézményi) folyamatokat az ezekkel kapcsolatos narratívákkal és percepciókkal együtt vizsgáljuk;
- figyelembe vesszük, hogy egy adott terület (város) zsugorodása más és más jelentéssel bír a különböző társadalmi pozícióban elhelyezkedő csoportok (pl. politikai vezetők, helyi vállalkozók, helyi középosztály, marginalizált és szegregált csoportok stb.) számára. Azaz az elemzés reflektál a helyi társadalom belső rétegzettségére, a különböző társadalmi és etnikai csoportok egymáshoz való viszonyára.

Kutatásunk során továbbá egy sajátos megközelítést választottunk, és ennek megfelelően a kutatási kérdéseinket is a zsugorodás bizonyos aspektusaira koncentráltuk.

Először is, kiemelten fontosnak tartottuk, hogy az érintett városi önkormányzatok, illetve a városi életet meghatározó főbb intézmények (iskolák, vállalatok, szociális szolgáltatók, civil szervezetek) percepcióit és intézkedéseit megismerjük. Meglátásunk szerint ezek az intézmények lehetnek azok a kulcsszereplők a jövőben, amelyek meghatározzák, hogy adott településeken a zsugorodás a helyi társadalom dezintegrálódásához vagy jobb esetben egy társadalmilag kedvezőbb, alternatív jövőképhez vezet. Ezért kíváncsiak voltunk, hogy a mi terepeinken hogyan érzékelik a zsugorodást ezek az intézményi szereplők, illetve milyen konfliktusokat és problémákat tudnak azonosítani, amelyek a zsugorodásból következnek.

Másodsor, mivel a zsugorodás a legtöbbször szelektív migrációval és ezen keresztül a helyi társadalom szerkezetének változásával jár együtt, ezért kíváncsiak voltunk, hogy a zsugorodásból fakadó változások hogyan rendezik át a különböző társadalmi csoportok egymáshoz és a helyi hatalomhoz, intézményekhez való viszonyát. A szakirodalom áttekintése alapján azzal a hipotézissel éltünk, hogy a zsugorodó városokban a térbeli-társadalmi marginalizáció nagyobb eséllyel válik intenzívebbé, ezért arra külön figyelmet fordítottunk, hogy adott helyeken a már eleve marginalizált csoportokat hogyan érinti a zsugorodás. Hogyan változik a marginalizált népesség által lakott városrészek városon belüli pozíciója? A különböző fejlesztések során be tudnak-e vonódni ezek a csoportok; megjelennek-e a speciális szempontjaik a különböző beavatkozások esetében (vö. Bolt et al. 2010; Çağlar 2017; Glick Schiller – Çağlar 2016)?

Módszertan, esetek kiválasztása, anonimizálás

A kutatási kérdések megválaszolásához négy helyszínt választottunk. Mivel magyarországi kontextusban a kis- és középvárosok a leginkább érintettek a zsugorodási folyamatokban, ezért mind a négy terepünket ebből a településkategóriából választottuk. Módszertani kiindulópontunk az volt, hogy a zsugorodásdefiníciónk és a kutatási kérdéseink egy olyan vegyes módszertan kidolgozását teszik szükségessé, amely ötvözi a kvantitatív és a kvalitatív kutatási technikák előnyeit. A kutatás kvantitatív eredményeinek publikálására külön folyóiratcikkekben került sor (Koós 2020), ezért a jelen lapszámiban elsősorban a kvalitatív módszerekkel gyűjtött empirikus adatok dominálnak.

A kutatás első szakaszában statisztikai adatokat gyűjtöttünk és elemeztünk a magyar városokról. Kutatásunkban – jogállásától függetlenül – városnak csak a 15 000 főnél népesebb településeket tekintettük; a 2011-es népszámlálás alapján 90 ilyen város volt az országban. Mindezt azért tartottuk fontosnak, mert ez az a népességhatár, amely felett tapasztalataink szerint az oktatási és szociális intézményrendszer legtöbb eleme megtalálható, esetlegesen több fenntartó is szolgáltató egymással párhuzamosan, így az intézményekhez, szolgáltatásokhoz való hozzáférés egyenlőtlenségeit is alaposabban tudtuk vizsgálni. E körben szerepelnek a stabil népességű, illetve erőteljes növekedést mutató – jellemzően szuburbán – települé-

sek is. Mi azon városok adatait elemeztük mélyebben, ahol a rendszerváltást követő két évtizedben a lakónépesség legalább 5%-kal csökkent.

A statisztikai adatok másodelemzése során elsősorban demográfiai, munkaerőpiaci, jövedelmi, képzettségi és lakhatási adatokat vettünk figyelembe, illetve a felhasznált változók körében erőteljesen jelen voltak a szociális problémára utaló, azzal összefüggő dimenziók, így különösen a munkanélküliség, a képzettség, az iskolai szegregáció, a telepek és telepszerű képződmények megléte, valamint a városrehabilitációs erőfeszítések.

A fenti, számszerűsített változókon túl a terepek kiválasztásánál figyelembe vettük a társadalomtörténeti folytonosságokat, azaz hogy a városok között képviselve legyenek a magyar városhálózat sajátos fejlődésének képviselői: a mezővárosok, a kereskedelemre épülő, polgári kisvárosok és a szocialista iparvárosok.

Mindezek alapján terepmunkánk első helyszínéül azt az egykori *szocialista iparvárost* választottuk, ahol a második világháború után a szisztematikus fejlesztéseknek köszönhetően a lakónépesség először megtöbbszöröződött, majd a politikai-gazdasági átalakulással párhuzamosan jelentős mértékben, az elmúlt három évtizedben majd ötödével csökkent. Annak ellenére, hogy az egykori szocialista iparüzemeiből számos kis- és középvállalkozás fejlődött ki a városban, amelyeket az utóbbi években újabb vállalkozások követtek, a városi identitás, hagyományok még mindig nagyon erősen kapcsolódnak az egykori szocialista nagyüzem aranykorához, ami a társadalmi kapcsolatokban is megmutatkozik. A szocializmus időszakában a lakónépesség növekedése azt is jelentette, hogy szinte mindenki valahonnan máshonnan érkezett a városba. Ennek a társadalmi olvasztótégelynek a legfontosabb integrációs mechanizmusa a közös munkahely lett.

A mezővárosok közül két tipikus példát választottunk. A második terepünk egy olyan város lett, ahol történetileg a középbirtok volt jellemző, és amelyben erre épülve a szocializmus időszakában nagyüzemi mezőgazdaság alakult ki. Napjainkban a helyi vállalkozások irányította szántóföldi növénytermesztés a domináns. A másik mezővárosban, a harmadik terepünkön, ezzel szemben történetileg a kisbirtok dominált. A szocializmus időszakában erre alapozva a második gazdaság keretei között kialakult egy olyan vállalkozói mentalitásra építő kertészeti kultúra, amely a mai napig is meghatározó a helyi társadalom formálásában. A *középbirtokos mezőváros* és a *vállalkozó mezőváros* gazdasági és társadalmi mutatói nagyon hasonlítanak, és mindkét kisváros az ország periférikus területén helyezkedik el. Míg a középbirtokos mezővárosból a téeszszervezés után azonnal (1960-as évek), addig a vállalkozó mezővárosból csak a nyolcvanas évek végétől jellemző a szelektív elvándorlás, azaz a magasabb státuszú családok gyerekeinek „kimenekítése”. A két város eltérő társadalomtörténeti beágyazottságának okán a különböző társadalmi és etnikai csoportok közötti társadalmi viszonyok/kapcsolatok nagyon különbözőek. Mindkét településen jelentős a szegény és a cigány családok száma és aránya. A cigány családok mindig a középbirtokos mezőváros társadalmán és terein kívül, a város szélén

elhelyezkedő két nagy cigánytelepen éltek. Ezzel szemben a vállalkozó mezőváros mindig is büszke volt arra, hogy a városban számos vallás és nemzetiség élt egymás mellett, így az itt élő cigány családok eleve egy soknemzetiségű helyi társadalomba illeszkedtek.

Negyedik városunk egy *polgárváros*, ahol a kereskedelem és az iparfejlődés a 19. század második felétől regionális jelentőségű volt. A város életében a mai napig meghatározóak az egykori polgári épületek és intézmények, e terek használata, a városban jelentős számban élt zsidó családok emlékezete. A város zsugorodását részben határmentisége okozza, az, ahogyan a trianoni határokkal a város a perifériára került. Mindezt nem tudja ellensúlyozni regionális szerepe és az uniós csatlakozással „eltűnő” határok.

A terepek kiválasztása után a kutatás második fő lépése a szociológiai terepmunka volt. Minden terepkutatást egy hosszabb, a kutatócsoport⁸ minden tagjának részvételével zajló közös terepmunkával kezdtünk. A közösen végzett terepmunka, a terepi élményekre való azonnali reflexió és ezek rögzítése biztosította a kutatócsoporton belüli közös gondolkodást, amely nemcsak az önálló témák pontosabb megfogalmazásában, de a közös kutatási koncepció folyamatos csiszolásában is fontos szerepet játszott. Mindezek után a kutatók önállóan vagy kisebb csoportokban időről-időre visszatértek a terepekre, amikor már különböző, önálló témák mentén célzott interjúkat készítettek. A kutatócsoport tagjai időről időre megosztották egymással tereptapasztalataikat, a közös gondolkodás a kutatás egészét végigkísérte. A kutatás második évének végén szerveztünk egy workshopot, ahol egy szűkebb szakmai közönségnek mutattuk be az első eredményeinket, a szakmai visszajelzések pedig segítették a kutatás véglegesítését.

A terepeken egyrészt a lokalitásban meghatározó szerepet játszó intézményi szereplőkkel készített interjúk narratívái alapján próbáltuk megragadni a kutatási kérdéseinkhez kapcsolódó legfontosabb helyi diskurzusokat. Másrészt az interjúkból kirajzolódó fontosabb témákat további intézményi interjúkból bontottuk ki. E témák minden esetben kapcsolódtak kutatási kérdéseinkhez, de minden terepen más-hova helyeződött a fókusz. Az interjúk során először nem kérdeztünk rá közvetlenül a zsugorodásra, arra voltunk kíváncsiak, hogy mindez hogyan, milyen kontextusban kerül elő, vagy éppen kerül zárójelbe az interjú során. Ezzel szerettük volna elkerülni azt, hogy interjúalanyainkat eleve a „zsugorodás”, „hanyatlás” narratívájába kényszerítsük, és teret engedtünk annak, hogy saját maguk definiálják, pozicionálják településüket. Harmadrészt az interjúk, informális beszélgetések, megfigyelések mellett adatokat gyűjtöttünk a helyi önkormányzatoknál, az általános iskolákban, illetve feldolgoztuk és elemeztük a 2011. évi népszámlálás mikroadatait (Koós 2020). Negyedrészt a városon belül egy-egy mikrovilág, városrész vagy konkrét intézmény kutatása során előtérbe kerültek a hosszabb jelenlétet igénylő, alapvetően a terepi

8 A terepmunkát végző kutatócsoport tagjai: Jelínek Csaba, Jónás Marianna, Kovai Cecília, Németh Krisztina, Pulay Gergely, Váradi Monika Mária, Vigvári András, Virág Tünde és Zolnay János.

megfigyelésekre, beszélgetésekre építő etnográfiai kutatási módszertanok, amit az adott mikrovilág meghatározó személyeivel készült többüléses életútinterjúk egészítettek ki.

Formális interjúinkban, informális beszélgetéseink és a megfigyelések során gyakran a mindennapi gyakorlatokra és működésekre, az informális egyeztetések és megoldások módozataira voltunk kíváncsiak, ami feltételezi a kutató és az interjúalanyok közötti nagyon erős bizalmat. Mindezek miatt, illetve mert abban bízunk, hogy a négy városban végzett kutatás alapján általánosabb megállapításokat is tudunk tenni a magyarországi zsugorodó városokról, a kutatás helyszíneinek neveit nem említjük elemzéseinkben. Tisztában vagyunk azzal, hogy ezzel a döntéssel nem tudunk hivatkozni sem a feldolgozott helytörténeti forrásokra, sem más kutatások anyagaira, amelyekkel beazonosíthatóvá válna a kutatott város. Mégis azt gondoljuk, hogy a kutatási eredményeinkből kirajzolódó mélyebb és általánosabb mintázatok és dinamikák fontosabbak, mint egy-egy konkrét települést név szerint említő esettanulmány, amely ezáltal csak felületesebb meglátásokhoz vezethetett volna.

Ambivalens zsugorodás?

A különszámban megjelenő cikkek különböző nézőpontból, különböző elméleti megközelítéssel dolgozták fel a kutatás során összegyűjtött empirikus anyagot, közös bennük azonban a térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek változására való érzékenység. A közös terepeken és empirián túl a cikkeket még az köti össze, hogy a városi zsugorodást mint különböző léptékeken megjelenő, társadalmi, politikai és gazdasági folyamatok kölcsönhatásának eredményeképpen létrejövő jelenséget értelmezik, amely gyakran egymással ellentétes, széttartó folyamatokat, ambivalenciákat hoz létre egy-egy városon belül. Azaz egy-egy zsugorodó város statisztikai mutatói mögött különböző társadalmi csoportok és különböző városrészek esetén eltérő társadalmi pályák és percepciók állnak. Kutatásunk egyik legfontosabb hozzáadott értékének a zsugorodás ambivalens jellemzőinek a leírását és magyarázatát látjuk, és a továbbiakban ezeket az eredményeket emeljük ki.

Virág Tünde (2020) ebben a lapszámban közölt tanulmányának a kiindulópontja, hogy a városi növekedés és zsugorodás párhuzamos és dinamikus folyamat, ahol a városon belül a különböző városrészek eltérő fejlődési pályán mozognak (Haase et al. 2016). A cikk a népszámlálások számlálókörzeti adatainak elemzésén keresztül rámutat arra, hogy a lakónépesség csökkenésének dinamikája, az elvándorlás mintázata és intenzitása városenként és városrészenként eltérő. A városokon belül vannak fiatalos, többségében növekvő lakónépességű, valamint elöregedő, kiürülő városrészek. A városok központi területei a szocializmus időszakában a helyi középosztálynak épült egyes lakótelepek napjainkban jellemzően elöregedő, kiürülő terek, amit az évtizedes szelektív migráció térbeli megjelenéseként értelmezhetünk. A szelektív migráció másik következménye a vizsgált városokban az egyébként is

jelentős számban jelen levő marginalizált, társadalmilag kirekesztett csoportok számának és/vagy arányának növekedése a városokon belül. E jelenség térbeli megjelenései a fiatalos korszerkezetű, társadalmilag szegregált és stigmatizált városrészek. A népszámlálások számlálókörzeti adatai alapján a helyi társadalmak demográfiai polarizációja, azaz a fiatalos és az előregedő városrészek statisztikai mutatói közötti különbség élesebb azokban a városokban, ahol a társadalmi és térbeli szegregáció eleve erősebb és etnikai alapú. A városokon belüli szegregáció mértéke és a szegregációs minták alakulása, azaz hogy ezek a területek a város peremén egy tömbben vagy a városon belül elszórtan helyezkednek el, meghatározza a helyi önkormányzat eszközeit és lehetőségeit is a marginális társadalmi csoportok térbeli és társadalmi helyzetének, városon belüli mozgásának befolyásolására és kontrolljára. Az önkormányzatnak elsősorban a szociális bérlakások és a legszegényebbek számára még napjainkban is az egyetlen biztos megélhetést nyújtó közmunka-lehetőségek ellenőrzési és elosztási mechanizmusain keresztül van lehetősége az érdemes és az érdemtelen szegények közötti, illetve a szegények és a város többi lakója közötti térbeli és társadalmi határok fenntartására, valamint kontrolljára, amit megerősít a marginalizált területek diszkurzív kijelölése. A marginalizált társadalmi csoportok térbeli kontrollját erősíti, hogy a különböző fejlesztési programok, elsősorban az EU-s finanszírozásból megvalósuló városrehabilitációs és települészámolási programok a helyi jóléti rendszer részeként, azok elosztási mechanizmusain keresztül működnek. Bár e programokon keresztül az önkormányzat a legrosszabb állapotban levő telepeket időről időre megszünteti, és sikeresen bővíti ezek bérlakásállományát, de az erősen kontrollált költözésekkel az érdemes és érdemtelen rászorulók között szelektál; egyes telepeken, lakótömbökben megerősíti és konzerválja a térbeli kirekesztettséget, a telepi létet, vagy esetlegesen a lakásvásárlásokkal és költöztetésekkel más városrészekbe helyezi át a problémát.

A vizsgált városok fiatalos, társadalmilag szegregált és stigmatizált városrészei mellett találhatunk olyan fiatalos korszerkezetű negyedeket, amelyek az alsó középosztálybeli családok számára kínálnak megfizethető lakhatást, és olyan átmeneti térként értelmezhetőek, amelynek helyi megítélése ambivalens, relatív pozíciója a városban bizonytalan. Az átmeneti terek lakói folyamatosan változnak, legtöbbszörük számára ez csak ideiglenes vagy annak gondolt lakóhely mobilitási pályájuk egy pontján. Az ilyen „társadalmilag billegő” városrészek társadalmi stabilitása jelentős mértékben függ a be- és kiköltözők társadalmi és etnikai összetételétől, amelyet alapvetően az ingatlanárak határoznak meg.

Németh Krisztina (2020) jelen lapszámban közölt tanulmánya éppen egy ilyen átmeneti teret mutat be egy fiatal roma nő életútján keresztül. A fiatal nőnek és családjának térbeli és társadalmi mobilitása – egy falusi, telepi marginalizált térből egy relatíve jobb helyzetű, városi átmeneti térbe – bemutatja a falusi térből való fokozatos kiágyazódás összefonódását a munkahelyi előrelépésekkel, a hagyományos női szerepek és a család jelentésének átfogalmazódásával. A felfelé történő térbe-

li-társadalmi mobilitás ambivalens „társadalmi helyérzetet” körvonalaz, amelyet a habitus lassú változása hosszabb távon ellensúlyozni látszik. A marginalizált, falusi cigánytelepről a városi lakótelepre való költözés a család életében egyértelmű térbeli előrelépésként jelenik meg, ugyanakkor az adott városrész sajátos, billegő helyzete a városi térben és diskurzusaiban is jelzi azt, hogy inkább egy heterogén összetételű, bizonytalanabb státuszú átmeneti térbe érkeztek. Ez a város zsugorodásának kontextusában egyszerre lehet a társadalmi előrelépés, a lecsúszás vagy a bennterelés tere, amelynek jövőbeli státuszát a benne élő családok pályája, sorsa is alakítja.

Kovai Cecília (2020) tanulmánya a társadalmi mobilitás ambivalenciáit a hátrányos helyzetű roma népesség társadalmi mobilitását célzó tanodaprogramok elemzésén, a fejlesztési programok strukturális beágyazottságán keresztül elemzi. Az egyik vizsgált városban működő két tanoda működését mint a különböző szintű gazdasági, társadalmi, politikai intézményrendszerbe ágyazott folyamatot vizsgálja. Alapvető kérdése, hogy milyen ambivalenciákat okoz a tanodák középosztályosodási törekvése és a marginális társadalmi csoportokat kontrolláló, a gazdasági és politikai folyamatokból kirekesztő struktúrák közötti feszültség. A városban található tanodák mindennapi működését alapvetően meghatározzák a zsugorodó, volt iparváros strukturális körülményei és az osztályhelyezettel összefüggő cigány-magyar különbségtétel működése. A zsugorodó városban a szélesebb, rendszerszintű folyamatok elsősorban a drasztikus népességcsökkenésben és az ezzel járó demográfiai átalakulásban mutatkoznak meg, amelyek a hátrányos helyzetű roma lakosság arányának növekedésével jár. Ez a demográfiai átalakulás ellentmondásosan hat az osztályalapú etnikai különbségtétel működésére, hiszen egyszerre nyitja meg a társadalmi felemelkedés útjait, termel ki új kirekesztő mechanizmusokat, és növeli meg a cigány lakosság politikai jelentőségét a helyi közéletben. A fentiek eltérő módokon jelennek meg a két különböző szemléletmóddal működő tanoda mindennapjaiban. A civil társadalom eszméjéhez kapcsolódó, értelmiségi, középosztálybeli értékeket közvetítő tanoda esetében a közvetítendő habitus csak kevés ponton érintkezik a hátrányos helyzetű, volt ipari középváros strukturális viszonyaival és pozícióival. Bár a roma érdekképviselő politikai intézményéhez kapcsolódó tanoda egyszerre kapcsolódik a politikai klientelizmus szálain keresztül a helyi társadalom strukturális viszonyaihoz, valamint ágyazódik be a szegény roma közösség életébe, de éppen ez a szoros beágyazottság jelenti az egyeztetési folyamatok fő kihívását, hiszen a tanoda a politikai klientelizmus értelmezési keretében végleg elveszíti a középosztályosítási projekt hitelességét.

A felzárkóztatásnak a civil szféra által üzemeltetett helyi intézményei mellett fontos szereplői lehet(né)nek a városi zsugorodási pályák alakításában az oktatási intézmények is. Zolnay János (2020) jelen lapszámban megjelent tanulmányában azt elemzi, hogy az oktatási rendszer 2010-es évek eleji központosítása után a középvárosok oktatási kvázipiacein hogyan viszonyulnak a különböző iskolák a zsugorodás jelenségéhez. A cikk azt állapítja meg, hogy bár a zsugorodás egy, a helyi

oktatási rendszerekre is hatással lévő valós folyamat, az iskolavezetők azonban ezt intézményes pozícióik miatt általában nem érzékelik. Az iskolavezetők nemcsak a városi zsugorodás kérdéseit tették zárójelbe az elbeszéléseikben, hanem egyfajta térvaksággal is jellemezhetjük őket, hiszen az oktatási centralizáció következményeképpen a komplex urbanisztikai és társadalmi változások kormányzásának a szétválasztásával egy olyan közpolitikai vákuum alakult ki, amely a helyi oktatási kvázipiacok dezintegrációjának az irányába mutat.

A városi zsugorodás folyamata azonban nem csak akkor tűnik ambivalensnek, ha a különböző társadalmi csoportok és városi intézmények eltérő percepcióit vagy a különböző városrészek eltérő dinamikáit vizsgáljuk. A kisebb földrajzi léptékek (a városrészek, háztartások léptéke) mellett érdemes a kis- és középvárosi zsugorodást a magasabb léptékek figyelembevételével is kontextusba helyezni. Ennek a kontextusba helyezésnek egy részét, pontosabban az országos és a városi lépték, azaz a központi kormányzat és a kis- és középvárosi önkormányzatok változó viszonyát elemzi Jelinek Csaba (2020) jelen lapszámában közölt tanulmánya.

Ha kizárólag az országos makrostatisztikai adatokat vizsgálnánk, akkor első ránézésre az elmúlt évtized második fele a gazdasági növekedésről és a makrogazdasági stabilizálódásról szól. Ennek a stabilizálódásnak egy központi eleme volt a települési önkormányzatok adósságrendezése, amely azonban együtt járt a teljes önkormányzati rendszer központosító reformjával. Így bár a zsugorodó városok önkormányzatai megszabadultak egy tetemes mennyiségű adósságtól, ez azonban együtt járt az önkormányzati feladatkörök csökkenésével, illetve a politikai és gazdasági kontroll erősödésével. A települési önkormányzatok költségvetési mozgásterre kizárólag olyan területeken nőtt, amelyek alkalmasak a helyi társadalom alsóbb rétegeinek a kontrolljára (pl. közfoglalkoztatás). A zsugorodó kis- és középvárosok szempontjából ez több dolgot is jelent.

Egyrészt, az önkormányzati rendszer és egyes ágazati politikák (pl. szociálpolitika) reformjainak a következményeképpen a települési önkormányzatok mozgásterre összességében csökkent, és a korábbinál is kevesebb eszközük maradt a zsugorodás negatív következményeinek a kezelésére. Másrészt, a reformok eredményeképpen a kontrollmechanizmusok egyfajta leszivárgását azonosíthatjuk, amennyiben mind a központi kormányzat városi önkormányzatok feletti kontrollja, mind pedig a városi önkormányzatok marginalizált csoportok feletti kontrollja erősebbé vált. Bár ez összességében ideig-óráig pacifikálhatja a növekvő térbeli-társadalmi egyenlőtlenségekből fakadó feszültségeket, a feszültségek rendszerszintű okai nem változnak, vagy akár még fel is erősödhetnek.

Összegzés

Kutatásunk megtervezésekor, illetve a jelen tematikus lapszám összeállításakor a legfőbb célunk az volt, hogy a térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek jelenségét a vá-

rosi zsugorodás kontextusában értsük meg és értelmezzük. A „városi zsugorodás” fogalmának kortárs kritikáira építve megközelítésünkben a zsugorodáshoz nem mint elméleti kategóriához, hanem mint empirikus jelenséghez közelítettünk. Tanulmányunkban bemutattuk, hogy a zsugorodás jelensége nemcsak az elmúlt évtizedekben volt kiemelten fontos Közép-Kelet-Európában és Magyarországon, hanem a közeljövőben is kihívást fog jelenteni. Amellett érveltünk, hogy ezt a kihívást úgy tudjuk a leginkább megismerni, ha a zsugorodás dinamikáit formáló, több léptéken zajló politikai, gazdasági és társadalmi szerkezetváltásokat is figyelembe vesszük az elemzések során. Különösen fontosnak gondoljuk a periferializáció folyamatát vizsgáló szakirodalmat, amely jó kiindulópontot nyújt a különböző zsugorodó régiók, városok és városrészek több léptéken való tanulmányozásához. Ugyanakkor kutatásunk eredményei is megerősítik a létező szakirodalomnak azt a belátását, hogy különböző történelmi időszakokban, különböző országokban és/vagy különböző városokban más és más okok állhatnak a városi zsugorodás mögött.

Kutatásunk egyik legnagyobb hozzáadott értékének azt tartjuk, hogy a térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek változó formáira érzékenyen tudjuk bemutatni a különböző társadalmi és intézményes pozícióban lévő emberek és csoportok zsugorodással kapcsolatos eltérő percepcióit. Egy-egy városon belül különböző társadalmi helyzetben levő embereket, csoportokat, intézményeket és tereket nagyon eltérően érinthet az adott város zsugorodása. A zsugorodás következményeinek való kitettségből fakadó különbségek, az eltérő zsugorodáspercepciók egymás mellé téve ambivalens helyzeteket hozhatnak létre. Míg egy zsugorodó kisváros vezetője aggodalommal figyeli a demográfiai és gazdasági trendeket, addig a helyi elit iskola igazgatója nem is tartja azt releváns folyamatnak. Egy adott városrész a helyi középosztály narratívájában a lecsúszás szimbóluma, míg egy környékbeli szegénytelepen felnőtt roma fiatalnak a társadalmi felemelkedés pozitív színtere. Mindeközben a helyi önkormányzatok mozgástere a központosító törekvések következtében egyre csökken, egyre kevesebb lehetőségük van, hogy befolyásolhassák saját növekedési/zsugorodási pályájukat, ezzel párhuzamosan ellenben olyan eszközöket kapnak a kezükbe (pl. közmunka), amely a helyi marginalizált rétegek egyre nagyobb kontrollját teszik lehetővé.

Fontosnak tartjuk kiemelni, hogy ezek az ambivalenciák a növekvő térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek folyamatába ágyazottan jelennek meg, amely a zsugorodó városok kontextusában a társadalom végzetes széttagolódásához és polarizációjához vezethet. Éppen ezért mindezen ambivalenciák feltárása és elemzése fontos lehet minden olyan közpolitikai beavatkozás tervezésekor, amely a zsugorodással vagy annak következményeivel kíván foglalkozni.

Abstract: The population of Hungary has been decreasing since 1980. 75% of Hungarian cities experienced demographical shrinking between 2001 and 2011. Similar tendencies are happening in Central Eastern Europe. Even though that „declining” and „shrinking” cities have been analyzed after

the 1970s in the US, and after 1989 in the East-German context, these concepts have not become integral parts of Hungarian social scientific inquiry. This article, which is the introduction of a special issue, focuses on how urban shrinkage shapes socio-spatial inequalities in the affected local societies. Urban shrinkage is treated as an empirical phenomenon, and the critical perspective on peripheralisation is suggested as an analytical and theoretical framework. The first part of the article introduces some key insights of the international literature on shrinking, and shortly presents the main tendencies in Central and Eastern Europe and in Hungary. After that, we describe our four-year-long research, which is the basis of the present special issue. Finally, we summarize the key arguments of the articles of this special issue, all of which pointing at ambivalent aspects of urban shrinkage in small cities, such as differing perceptions of shrinkage by different social groups, the microsociology of moving into transitional spaces, the educational markets of shrinking cities, the „middle-classification” objectives of Roma social development projects, and the changing relation between the central government and the local governments.

Keywords: urban shrinkage, peripheralisation, socio-spatial inequalities, small cities

Irodalom

- Aalbers, M. B. – Bernt, M. (2018): The Political Economy of Managing Decline and Rightsizing. *Urban Geography*, 40(2): 165–173. DOI: 10.1080/02723638.2018.1524654
- Alföldi Gy. – Balázs B. – Balázs D. (2020): *Zsugorodó városok: Stratégiák és módszertanok a zsugorodó városok vonzókéességének növelésére*. Kézirat.
- Barta Gy. – Beluszky P. – Berényi I. (1975): A hátrányos helyzetű területek vizsgálata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. *Földrajzi Értesítő*, 24 (3): 299–390.
- Barta Gy. – Czirfusz M. – Kukely Gy. (2008): Újraiparosodás a nagyvilágban és Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 22(4): 1–20. DOI: 10.17649/TET.22.4.1196
- Beke K. (2018): Már több mint 600 ezer magyar élhet Európában – 2019 is kivándorló év lesz? *Portfolio.hu*, december 23. <https://www.portfolio.hu/gazdasag/20181223/mar-tobb-mint-600-ezer-magyar-elhet-europaban-2019-is-kivandorlo-ev-lesz-308543> (utolsó letöltés: 2020. június 30.)
- Beluszky P. – Győri R. (2004): Fel is út, le is út... (Városaink településhierarchiában elfoglalt pozícióinak változásai a 20. században). *Tér és Társadalom*, 18(1): 1–41. DOI: 10.17649/TET.18.1.929.
- Benedek, J. – Kocziszky, G. (2015): Paths of Convergence and Polarization in the Visegrád Countries. In Lang, T. – Henn, S. – Sgibnev, W. – Ehrlich, K. (eds.): *Understanding Geographies of Polarization and Peripheralization. New Geographies of Europe*. London: Palgrave Macmillan, 214–234. DOI: 10.1057/9781137415080_12
- Bernt, M. (2009): Partnerships for Demolition: The Governance of Urban Renewal in East Germany's Shrinking Cities. *International Journal of Urban and Regional Research*, 33(3): 754–769. DOI: 10.1111/j.1468-2427.2009.00856.x

- Bernt, M. (2015): The Limits of Shrinkage: Conceptual Pitfalls and Alternatives in the Discussion of Urban Population Loss. *International Journal of Urban and Regional Research*, 40 (2): 441–450. DOI: 10.1111/1468-2427.12289
- Bolt, G. – Phillips, D. – Van Kempen, R. (2010): Housing Policy, (De)segregation and Social Mixing: An International Perspective. *Housing Studies*, 25(2): 129–35. DOI: 10.1080/02673030903564838
- Böröcz J. (2014): Magyarország az Európai Unióban: Az örök „felzárkózó”. *Fordulat*, 21: 88–100.
- Brenner J. (2002): A zsugorodó városok problémája avagy: A városfejlesztés paradigmaváltása Németország új tartományaiban. *Építésügyi Szemle*, 44(5): 125–127.
- Çaglar, A. (2017): *Migrants in Disempowered Cities: Opportunities and Challenges*. United Nations Expert Group Meeting On Sustainable Cities, Human Mobility and International Migration. <http://www.un.org/en/development/desa/population/events/pdf/expert/27/papers/IV/paper-Caglar-final.pdf> (utolsó letöltés: 2020. június 30.)
- Çaglar, A. – Glick Schiller, N. (2018): *Migrants and City-Making: Dispossession, Displacement, and Urban Regeneration*. Durham: Duke University Press. DOI: 10.1215/9780822372011
- ESPO (2019): *European Shrinking Rural Areas: Challenges, Actions and Perspectives for Territorial Governance (ESCAPE)*. Interim Report. Luxembourg: ESPO. <https://www.espon.eu//sites/default/files/attachments/ESPO%20ESCAPE%20Interim%20Report.pdf> (utolsó letöltés: 2020. június 30.)
- Európai Bizottság (2017): *Az én régióm, az én Európám, a mi jövőnk. Hetedik jelentés a gazdasági, társadalmi és területi kohézióról*. Luxembourg: Az Európai Unió Kiadóhivatala. https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/cohesion7/7cr_hu.pdf (utolsó letöltés: 2020. június 30.)
- European Commission (2020): *Study on National Policies and Cohesion*. Brussels: European Commission. https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/studies/nation_policies_cohesion_en.pdf (letöltés: 2020. június 30.)
- Fischer-Tahir, A. – Naumann, M. (eds.) (2013): *Peripheralization: The Making of Spatial Dependencies and Social Injustice*. Wiesbaden: Springer VS.
- Fülep L. (1984): *A magyarság pusztulása*. Budapest: Magvető.
- Glick Schiller, N. – Çaglar, A. (2016): Displacement, emplacement and migrant newcomers: rethinking urban sociabilities within multiscalar power. *Identities*, 23(1): 17–34. DOI: 10.1080/1070289X.2015.1016520
- Grossmann, K. – Bontje, M. – Haase, A. – Mykhnenko, V. (2013): Shrinking cities: notes for the further research agenda. *Cities*, 35: 221–225. DOI: 10.1016/j.cities.2013.07.007
- Grossmann, K. – Haase, A. (2015): Neighborhood change beyond clear storylines: what can assemblage and complexity theories contribute to understandings of

- seemingly paradoxical neighborhood development? *Urban Geography*, 37(5): 727–747. DOI: 10.1080/02723638.2015.1113807
- Győri R. – Mikle G. (2017): A fejlettség területi különbségeinek változása Magyarországon, 1910–2011. *Tér és Társadalom*, 31(3): 143–165. DOI: 10.17649/TET.31.3.2866
- Haase, A. – Bernt, M. – Grossmann, K. – Mykhnenko, V. – Rink, D. (2016): Varieties of shrinkage in European cities. *European Urban and Regional Studies*, 23(1): 86–102. DOI: 10.1177/0969776413481985
- Halász L. (2016): A posztindusztriális kor zsugorodó városai: Alternatív városfejlesztési típus vagy urbanizációs zsákutca? In Szalma J. (szerk.): *A Magyar Tudomány Napja a Délvidéken 2016*. Budapest: Dialóg Campus Kiadó, 457–468.
- Hospers, G. (2014): Policy Responses to Urban Shrinkage: From Growth Thinking to Civic Engagement. *European Planning Studies*, 22(7): 1507–1523. DOI: 10.1080/09654313.2013.793655
- Jelinek Cs. (2020): „Gúzsba kötve táncolunk” – Zsugorodás és a kontroll leszivárgásának a politikai gazdaságtana magyarországi középvárosokban. *Szociológiai Szemle*, 30(2):115-136.
- Juhász P. (1986): Mai képünk a parasztságról és a falusi társadalom néhány jellegzetességéről. *Medvetánc*, 4: 5–19.
- Kahanec, M. – Pytliková, M. (2017): The economic impact of east–west migration on the European Union. *Empirica*, 44: 407–434. DOI: 10.1007/s10663-017-9370-x
- Koós B. (2015): A szegénység és depriváció a magyar településállományban az ezredfordulót követően – avagy kísérlet a települési deprivációs index létrehozására. *Tér és Társadalom*, 29(1): 53–68. DOI: 10.17649/TET.29.1.2681
- Koós B. (2020): Városi zsugorodás és lakóhelyi szegregáció az ezredforduló után. *Tér és Társadalom*, 34(1): 48–68. DOI: 10.17649/TET.34.1.3182
- Koós B. – Virág T. (2010): Fel is út, le is út: községeink sorsa a rendszerváltás után. In Barta Gy. – Beluszky P. – Földi Zs. – Kovács K. (szerk.): *A területi kutatások csomópontjai*. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, 32–54.
- Kovács K. (1990): Urbanizáció alulnézetből. In Tóth József (szerk.): *Tér–Idő–Társadalom*. Pécs: MTA RKK, 272–303.
- Kovács T. (2008): Az urbanizáció másik arca: a zsugorodó város problematikája. *Falu, Város, Régió*, 2: 57–61.
- Kovai C. (2020): Egy „elképzelt” középosztály és a lokalitás „valósága”: tanodaprogramok mozgásterai egy zsugorodó városban. *Szociológiai Szemle*, 30(2): 72–95.
- Kühn, M. – Bernt, M. – Colini, L. (2017): Power, politics and peripheralization: Two Eastern German cities. *European Urban and Regional Studies*, 24(3): 258–273. DOI: 10.1177/0969776416637207
- Lang, T. (2012): Shrinkage, Metropolization and Peripheralization in East Germany. *European Planning Studies*, 20(10): 1747–1754. DOI: 10.1080/09654313.2012.713336

- Lang, T. (2015): Socio-economic and political responses to regional polarization and socio-spatial peripheralization in Central and Eastern Europe: a research agenda. *Hungarian Geographical Bulletin*, 64(3): 171–185. DOI: 10.15201/hungeobull.64.3.2
- Leibert, T. – Golinski, S. (2016): Peripheralisation: The Missing Link in Dealing with Demographic Change? *Comparative Population Studies*, 41(3–4): 255–284. DOI: 10.12765/CPoS-2017-02en
- Martinez-Fernandez, C. – Audirac, I. – Fol, S. – Cunningham-Sabot, E. (2012): Shrinking Cities: Urban Challenges of Globalization. *International Journal of Urban and Regional Research*, 36(2): 213–225. DOI: 10.1111/j.1468-2427.2011.01092.x
- Monfort, P. (2008): Convergence of EU regions: Measures and evolution. *European Union Regional Policy Working Papers*, 1: 1–20. https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/work/200801_convergence.pdf (utolsó letöltés: 2020. június 30.)
- Mykhnenko, V. – Turok, I. (2008): East European cities – patterns of growth and decline, 1960–2005. *International Planning Studies*, 13(4): 311–342. DOI: 10.1080/13563470802518958
- Nagy E. – Tímár J. – Nagy G. – Velkey G. (2015): A társadalmi-térbeli marginalizáció folyamatai a leszakadó vidéki térségekben. *Tér és Társadalom*, 29(1): 35–52. DOI: 10.17649/TET.29.1.2680
- Németh K. (2020): Marginalizált térből átmeneti térbe: egy térbeli-társadalmi mobilitási pálya megélt jelentései. *Szociológiai Szemle*, 30(2): 50–71.
- OECD (2019): *International Migration Outlook 2019*. Párizs: OECD Publishing. DOI: 10.1787/c3e35eec-en
- Pirisi G. (2014): Zsugorodó kisvárosok – a demográfiai hanyatlás néhány lokális aspektusa. *Településföldrajzi Tanulmányok*, 3(2): 35–46.
- Pirisi G. – Máté É. (2014): Zsugorodó kisvárosok – kincstári optimizmus. *Területfejlesztés és Innováció*, 8(2): 28–39.
- Rumpel, P. – Slach, O. (2014): Shrinking Cities in Central Europe. In Herrschel, T. – Dostál, P. – Raska, P. – Koutsky, J. (eds.): *Transitions in Regional Science – Regions in Transition: Regional Research in Central Europe*. Prága: Wolters Kluwer, 142–155.
- Sugrue, T. J. (2005): *The Origins of the Urban Crisis: Race and Inequality in Postwar Detroit*. Princeton–Oxford: Princeton University Press.
- Tagai G. (2015): Járási népesség-előreszámítás 2051-ig. In Czirfusz M. – Hoyk E. – Suvák A. (szerk.): *Klímaváltozás – társadalom – gazdaság: Hosszú távú területi folyamatok és trendek Magyarországon*. Pécs: Publikon Kiadó, 141–166.
- United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2019): *World Population Prospects 2019*. Online edition. Rev. 1. <https://population.un.org/wpp/Download/Standard/Population/> (letöltés: 2020. június 30.)
- Virág T. (2020): Demográfiai polarizáció, térbeli és társadalmi marginalizáció két zsugorodó középvárosban. *Szociológiai Szemle*, 30(2): 27–49.

- Wiechmann, T. (2009): Conversion Strategies under Uncertainty in Post-Socialist Shrinking Cities: The Example of Dresden in Eastern Germany. In Pallagst, K. – Aber, J. – Audirac, I. – Cunningham-Sabot, E. – Fol, S. – Martinez-Fernandez, C. – Moraes, S. – Mulligan, H. – Vargas-Hernandez, J. – Wiechmann, T. – Wu, T. – Rich, J. (eds.): *The Future of Shrinking Cities: Problems, Patterns and Strategies of Urban Transformation in a Global Context*. Center for Global Metropolitan Studies, Institute of Urban and Regional Development, and the Shrinking Cities International Research Network. California: University of Berkeley, 5–16. <https://escholarship.org/uc/item/7zz6s7bm> (utolsó letöltés: 2020. június 30.)
- Wolff, M. – Wiechmann, T. (2018): Urban Growth and Decline: Europe’s Shrinking Cities in a Comparative Perspective 1990–2010. *European Urban and Regional Studies*, 25(2): 122–39. doi: 10.1177/0969776417694680 (utolsó letöltés: 2020. június 30.)
- Zolnay J. (2020): Oktatási stratégiák a városi zsugorodás és a tanulói létszám csökkenésének időszakában. *Szociológiai Szemle*, 30(2): 96–114.